

# Sziling, Jan

---

## Hierarchia Kościoła rzymsko-katolickiego na ziemiach polskich wcielonych do Rzeszy w latach 1939-1945

---

Acta Universitatis Nicolai Copernici. Historia 9 (58), 279-289

---

1973

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej [bazhum.muzhp.pl](http://bazhum.muzhp.pl), gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Zakład Historii Powszechnej  
i Polski XIX i XX w.

Jan Sziling

## HIERARCHIA KOŚCIOŁA RZYMSKO-KATOLICKIEGO NA ZIEMIACH POLSKICH WCIELONYCH DO RZESZY W LATACH 1939—1945

Zarys treści. Granice terytorialne diecezji. Założenia i realizacja Kirchenpolitik. Obsada personalna diecezji i zmiany wprowadzone przez okupanta hitlerowskiego.

Polska 10 lutego 1925 r. podpisała z Watykanem w Rzymie konkordat, którego artykuł IX ustalił strukturę administracji kościelnej<sup>1</sup>. Granice diecezji polskich zostały dostosowane do granic państwowych II Rzeczypospolitej. Utworzono 5 metropolii (Gniezno-Poznań, Warszawa, Wilno, Lwów, Kraków) oraz 21 archidiecezji i diecezji. Dokładne wytyczenie granic terytorialnych diecezji polskich nastąpiło w bulii cyrumskrypcyjnej Piusa XI *Vixdum Poloniae unitas*<sup>2</sup>.

Agresja III Rzeszy na Polskę 1 IX 1939 r., aneksja ziem polskich i prześladowanie Kościoła katolickiego zasadniczo zmieniły dotychczasowe stosunki religijne na ziemiach polskich. Dekretem Adolfa Hitlera z 8 X 1939 r. północne i zachodnie ziemie polskie zostały wcielone do Rzeszy<sup>3</sup>. Dekret powyższy utworzył Okręg Rzeszy Gdańsk-Prusy Zachodnie, Kraj Warty, regencję katowicką (włączając ją do prowincji śląskiej, od 1 stycznia 1941 r. do prowincji górnośląskiej) i regencję ciechanowską (włączona do prowincji Prusy Wschodnie).

Przedmiotem niniejszego artykułu jest przedstawienie zmian perso-

---

<sup>1</sup> Konkordat zawarty pomiędzy Stolicą Apostolską a Rzeczypospolitą Polską. Podpisany w Rzymie dnia 10 lutego 1925 r., Lwów 1925, s. 7—9.

<sup>2</sup> *Acta Apostolicae Sedis* Romae 1925, s. 521 i n.

<sup>3</sup> K. M. Pospieszalski, *Hitlerowskie „prawo” okupacyjne w Polsce. Wybór dokumentów*, Cz. I: *Ziemie „wcielone”*, Poznań 1952, s. 84—88; *Erlauss des Führers und Reichskanzlers über Gliederung und Verwaltung der Ostgebiete*. Vom 8. Oktober 1939.

nalnych jakie nastąpiły w hierarchii Kościoła rzymsko-katolickiego w latach 1939—1945 na wyżej wymienionym obszarze.

Celem polityki władz hitlerowskich na ziemiach polskich wcielonych do Rzeszy było całkowite zniemczenie tego terenu. Osiągnąć to chciano przez eksterminację polskich warstw przywódczych, wysiedlenie ludności polskiej i sprowadzenie na jej miejsce Niemców, wprowadzenie niemieckiej listy narodowej, wyrugowanie wszelkich zewnętrznych oznak świadczących o polskim charakterze tych ziem itp.

Jednym z istotnych elementów tej polityki narodowościowej była także polityka wobec Kościoła katolickiego, który był „uważany przez władze hitlerowskie za istotny składnik narodu i państwa polskiego, za organizację całkowicie polską i z polską racją stanu w zupełności zespoloną”<sup>4</sup>. Polityka kościelna III Rzeszy na ziemiach polskich uwarunkowana była przede wszystkim przesłankami natury narodowej, co oczywiście rzutowało także na stosunek władz hitlerowskich do duchowieństwa katolickiego, w tym i hierarchii. Celem było całkowite usunięcie księży i biskupów polskich, co jednak z różnych powodów nie zostało całkowicie zrealizowane. Eksterminacja polskiego duchowieństwa katolickiego dokonana została w ramach wyniszczenia inteligencji polskiej. Hitler zapowiedział 22 VIII 1939 r., że po zakończeniu kampanii wojennej w Polsce oddziały SS dokonają zagłady „polskiej warstwy kierowniczej, a szczególnie polskiego duchowieństwa”<sup>5</sup>. Reinhard Heydrich 8 IX 1939 r. potwierdził wobec admirała Wilhelma Canarisa realizowanie dyrektyw Hitlera, stwierdzając: „Ludzi należy rozstrzeliwać lub wieszać natychmiast, bez dochodzeń. Szlachta, duchowieństwo i Żydzi muszą być zlikwidowani”<sup>6</sup>. Eksterminacja polskiego duchowieństwa katolickiego przybrała dwojakie formy, a to w postaci: 1 — likwidacji fizycznej, 2 — umieszczania w obozach koncentracyjnych. Pierwsza metoda przeważała na Pomorzu Gdańskim i Kujawach, wynikiem czego było zamordowanie jesienią 1939 r., między innymi 214 księży z diecezji chełmińskiej, druga natomiast na terenie „Kraju Warty”, skąd np. w październiku 1941 r. po masowych aresztowaniach skierowano do obozu koncentracyjnego w Dachau 481 księży<sup>7</sup>. Te formy usuwania i likwidacji duchowieństwa katolickiego władze hitlerowskie zastosowały

<sup>4</sup> J. Sziling, *Polityka okupanta hitlerowskiego wobec Kościoła katolickiego 1939—1945. Tzw. Okręgi Rzeszy: Gdańsk-Prusy Zachodnie, Kraj Warty i regencja katowicka*, Poznań 1970, s. 272.

<sup>5</sup> F. von Schlabrendorf, *Offiziere gegen Hitler*, Frankfurt am Main und Hamburg 1959, s. 47—48.

<sup>6</sup> K. Radziwończyk, „Akcja Tannenberg” grup operacyjnych Sipo i SD w Polsce jesienią 1939 r., *Przegląd Zachodni*, 5/1966, s. 98.

<sup>7</sup> Szerzej por. J. Sziling, op. cit., s. 234—265.

i na pozostałym terenie tzw. ziem wcielonych, jak i w Generalnym Gubernatorstwie. Ponadto, celem usunięcia duchowieństwa katolickiego, okupant wysiedlał księży z „ziem wcielonych” do Generalnego Gubernatorstwa, umieszczał w areszcie domowym i zakazywał wykonywania funkcji kapłańskich. Te metody zastosowano także wobec polskiej hierarchii Kościoła rzymsko-katolickiego.

Obszar „ziem wcielonych” obejmował następujące archidiecezje i diecezje polskie: 1) w całości — archidiecezję gnieźnieńską i poznańską oraz diecezję chełmińską, katowicką<sup>8</sup>, płocką i wrocławską; 2) w części — archidiecezję krakowską i warszawską oraz diecezję częstochowską, kielecką, łomżyńską i łódzką. Ponadto do Okręgu Rzeszy Gdańsk-Prusy Zachodnie wchodziła diecezja gdańska, obejmująca obszar Wolnego Miasta Gdańska, bezprawnie wcielonego do III Rzeszy 1 IX 1939 r., oraz część diecezji warmińskiej; natomiast do prowincji śląskiej — część archidiecezji ołmunieckiej i wrocławskiej. W obrębie „ziem wcielonych” znajdowały się następujące stolice biskupie: Gniezno, Poznań, Katowice, Łódź, Pelplin, Płock, Włocławek a także Gdańsk.

Wszystkie stolice biskupie, według stanu na 1 IX 1939 r., obsadzone były przez biskupów-ordynariuszy, a mianowicie:

Gniezno — kardynał August Hlond;

Poznań — kardynał August Hlond, bp sufragan Walenty Dymek;

Katowice — bp ordynariusz Stanisław Adamski, bp sufragan Juliusz Bieniek;

Łódź — bp ordynariusz Włodzimierz Jasiński, bp sufragan Kazimierz Tomczak;

Pelplin — bp ordynariusz Stanisław Wojciech Okoniewski, bp sufragan Konstantyn Dominik;

Płock — arcybiskup Antoni Julian Nowowiejski, bp sufragan Leon Wetmański;

Włocławek — bp ordynariusz Karol Mieczysław Radoński, bp sufragan Michał Kozal.

W trakcie działań wojennych swoje diecezje opuścili, udając się poza

---

<sup>8</sup> W 1938 r. do diecezji katowickiej włączono — z archidiecezji wrocławskiej — 29 parafii, a w styczniu 1939 r. jeszcze dwie parafie z diecezji nitrzańskiej. Bp Adamski mianowany został ich administratorem apostolskim. Po wrześniu 1939 r. wyżej wymienione parafie z archidiecezji wrocławskiej przejął ponownie kardynał Adolf Bertram i biskup Nitry Karol Kmetko. Zob. Archiwum Archidiecezjalne-Wrocław (dalej cyt.: AA—Wrocław), I A 25 d-7, okólnik bpa Adamskiego z 8 II 1940 r.; *Actes et documents du Saint Siege relatifs à la Seconde Guerre mondiale* (dalej cyt.: ADSS), t. III, cz. I, dok. 60, s. 140—141, dok. 69, s. 152—154, dok. 85, s. 179—182 i dok. 87, s. 184—185.

granice kraju: ks. kardynał Hlond<sup>9</sup>, ks. bp Okoniewski<sup>10</sup> i ks. bp Radoński<sup>11</sup>. Polskę opuścił także nuncjusz papieski Filippo Cortesi<sup>12</sup>. Kardynał Hlond dnia 3 IX 1939 r. nadał ks. bpowi Dymkowi (dla archidiecezji poznańskiej) i ks. kanonikowi Edwardowi van Blericq'owi (dla archidiecezji gnieźnieńskiej) uprawnienia biskupa ordynariusza<sup>13</sup>. Sprawowali oni zarząd nad tymi diecezjami — z wielkimi ograniczeniami — przez cały okres okupacji. Kardynał Hlond chciał powrócić do okupowanego kraju i Watykan podjął w tym kierunku odpowiednie kroki. Władze niemieckie nie wyraziły jednak zgody, uzasadniając odmowę antyniemiecką działalnością kardynała. Sprzeciwiły się również powrotowi do diecezji bpa Okoniewskiego i bpa Radońskiego<sup>14</sup>.

Wobec pozostałych na miejscu biskupów polskich władze hitlerowskie zastosowały różne metody celem usunięcia ich z diecezji. W pierwszej kolejności ograniczyły im możliwość efektywnego zarządzania diecezją i kontaktowania się z niższym klerem, a następnie usunięto ich zamkając jednocześnie kurie diecezjalne.

W diecezji płockiej pozostali obydwaj biskupi. Biskup Wetmański (ur. 11 IV 1886) został już aresztowany 11 X 1939 r., razem z innymi księżmi, ale po krótkim czasie został zwolniony. Dnia 28 II 1940 r. arcybp Nowowiejski (ur. 11 II 1858) i bp Wetmański zostali internowani w Słupnie koło Płocka. Podczas pobytu w Słupnie obaj biskupi mogli swobodnie poruszać się, ale nie wolno im było opuszczać tej miejscowości. Byli tam strzeżeni przez I-15 SS Totenregiment.

<sup>9</sup> Ks. kardynał Hlond (ur. 5 VII 1881 — zmarł 22 X 1948) w czasie drugiej wojny światowej przebywał na emigracji; przez Rumunię udał się do Rzymu. Od 1940 r. przebywał w nieokupowanej części Francji. 3 II 1944 r. został aresztowany przez gestapo. Po wojnie wrócił do Polski.

<sup>10</sup> Ks. bp Okoniewski (ur. IV 1870), zmarł 1 V 1944 r. w Lizbonie.

<sup>11</sup> Ks. bp Radoński (ur. 7 X 1883 — zmarł 16 III 1951). W okresie II wojny światowej przebywał w Budapeszcie, Jerozolimie i w Londynie. Po wyzwoleniu wrócił do Polski.

<sup>12</sup> Szerzej zob.: J. Sziling, *Watykan wobec polityki kościelnej władz hitlerowskich na ziemiach polskich wcielonych do Rzeszy (1939—1945)*, Euhemer, 3/1971, s. 105—108.

<sup>13</sup> ADSS, t. III, cz. I, dok. 90, s. 188—189: „Essi sono ora muniti delle facoltà ordinarie del vescovo diocesano e di tutte quelle altre facoltà, che mi competeivano e che io potevo loro comunicare”.

<sup>14</sup> Ibid., dok. 31, s. 101; *Der Notenwechsel zwischen dem Heiligen Stuhl und der Deutschen Reichsregierung*. II: 1937—1945, Bearbeitet von Dieter Albrecht, Mainz 1969, dok. 30 i 31, s. 96—97: „...Es ist nicht angängig, dass einer dieser drei polnischen Bischöfer, die durch ihre deutschfeindliche Haltung bekannt sind, von den deutschen Behörden die Erlaubnis zur Rückkehr oder zum Aufenthalt in dem von uns besetzten Gebiet erhält”.

Obaj biskupi razem z 29 księżmi oraz z 12 zakonnikami zostali wywiezieni 7 III 1941 r. do obozu w Działdowie na rozkaz Inspektora Policji Bezpieczeństwa i Służby Bezpieczeństwa w Królewcu z 11 II 1941 r. Według urzędu gestapo „arcybiskup Nowowiejski przed wybuchem wojny polsko-niemieckiej był fanatycznym przeciwnikiem Rzeszy”, a o biskupie Wetmańskim stwierdzono: „Należy on na podstawie swego przygotowania i postawy do polskiej inteligencji. Przy jego zwolnieniu należy liczyć się z tym, że przystąpi on natychmiast w mowie i w piśmie do ujemnej działalności na szkodę niemieckiej Rzeszy i do umacniania ducha oporu wśród polskiej ludności”.

Arcybiskup Nowowiejski, często szykanowany i bity, umarł w obozie działdowskim 20 VI 1941 r., Biskup Wetmański został zamordowany 10 X 1941 r.<sup>15</sup>

Arcybiskup Nowowiejski mianował wikariuszem generalnym diecezji płockiej ks. kanonika dra Stanisława Figielskiego, proboszcza kościoła farnego w Płocku<sup>16</sup>.

W diecezji włocławskiej pozostał bp sufragan Michał Kozal (ur. 25 IX 1893), który 7 XI 1939 r. został razem z innymi księżmi aresztowany przez gestapo włocławskie i umieszczony w więzieniu przy ulicy Karnkowskiego. 16 I 1940 r. umieszczono ich w Łądzie, w gmachu gimnazjum księży Salezjanów. Podczas pobytu w Łądzie do bpa Kozala przybyli, z polecenia nuncjusza C. Orsenigo, dwaj duchowni niemieccy — franciszkanin Hilarius Breitinger i ks. Wiege. Zaproponowali oni biskupowi Kozalowi objęcie diecezji lubelskiej w charakterze administratora apostołskiego. Przyjęcie tej propozycji umożliwiłoby uwolnienie bpa Kozala z internowania w Łądzie, ale równocześnie ułatwiłoby władzom hitlerowskim obsadzenie diecezji włocławskiej swoim kandydatem. Biskup Kozal odmówił, z zastrzeżeniem podporządkowania się nakazowi papieskiemu<sup>17</sup>. 3 IV 1941 r. bp Kozal przewieziony został do więzienia w Inowrocławiu, stamtąd 9 IV 1941 r. do więzienia w Berlinie, a 25 IV 1941 r. umieszczono go w Dachau. 7 marca 1942 r. ministerstwo spraw

<sup>15</sup> Dane powyższe na podstawie: ADSS, t. III, cz. I i II; Miesięcznik Pastorski Płocki z lat 1946—1952; A. Kamiński, *Śmierć biskupów płockich w korespondencji Gestapo*, Więź, 11—12/1961, s. 167—185; ks. C. Pastuszka, *Arcybiskup Antoni J. Nowowiejski*, Ateneum Kapłańskie, 4/1946, s. 245—265.

<sup>16</sup> ADSS, t. III, cz. I, dok. 90, s. 286, dok. 274, s. 407; cz. II, dok. 356, s. 537, dok. 456, s. 707; *Rocznik Diecezji Płockiej*, 1966, Płock 1966, s. 27.

<sup>17</sup> ADSS, t. III, cz. I, dok. 140, s. 243—245, raport nuncjusza Orsenigo do Kardynała Luigi Maglione z 24 V 1940 r.: „Interrogato se avrebbe accettato un trasferimento come amministratore apostolico in un'altra diocesi piu' orientale, rispose „No!” poi aggiunse: „Solo se il Papa me lo comanda”; a ponadto: „Dica a Monsignor Nunzio che io sono Vescovo e Vescovo Polacco”.

zagranicznych III Rzeszy powiadomiło nuncjaturę w Berlinie, że bp Kozal działał w duchu antyniemieckim i z „przyczyn prewencyjno-policyjnych” nie można go zwolnić<sup>18</sup>.

Biskup Kozal zmarł w Dachau dnia 26 I 1943 r.<sup>19</sup>.

Również i bp Kozal mianował wikariuszy generalnych; po jego aresztowaniu rządu w diecezji sprawował ks. Stefan Kuliński, po nim ks. dr Edward Grzymała oraz ks. Stefan Martuzalski<sup>20</sup>.

Bp sufragan diecezji chełmińskiej, ks. Konstantyn Dominik (ur. 21 IV 1870) od 20 X 1939 r. przebywał w areszcie domowym. W dniu tym gestapo i Selbstschutz w Pelplinie aresztowały wszystkich tamtejszych księży. Mimo złego stanu zdrowia bp Dominik został wywieziony 31 I 1940 r. do Gdańska i tam zmarł w szpitalu 7 III 1942 r.<sup>21</sup>

Dekretem z 5 XII 1939 r. nuncjusz Orsenigo mianował biskupa diecezji gdańskiej, ks. Karola Marię Spletta, administratorem apostolskim ad nutum Sanctae Sedes diecezji chełmińskiej<sup>22</sup>.

Archidiecezją poznańską zarządzał bp Dymek (ur. 31 XII 1888). 4 X 1939 r. grupa operacyjna policji bezpieczeństwa i służby bezpieczeństwa VI przeprowadziła rewizję w budynkach kościelnych kurii arcybiskupiej w Poznaniu. Wówczas też osadzono w areszcie domowym bpa Dymka. W 1943 r. musiał on przenieść się z domu biskupiego do plebanii parafii MBB. W areszcie domowym przebywał do końca okupacji<sup>23</sup>. Mimo tego, bp Dymek, chociaż z wielkimi ograniczeniami, sprawował rządu nad archidiecezją. Także władze okupacyjne utrzymywały z nim kontakty,

<sup>18</sup> ADSS, t. III, cz. II, aneks II do dok. 371, s. 562: „Das Auswärtige Amt... mitzuteilen, dass nach Auskunft der zuständigen deutschen Stellen Weihbischof Michael Kozal sich politisch in deutschfeindlichen Sinne betätigt hat. Aus präventiv-polizeilichen Gründen ist es deshalb zurzeit nicht möglich, den Bischof in Freiheit zu setzen”.

<sup>19</sup> J. Domagała, *Ci, którzy przeszli przez Dachau*, Warszawa 1957, s. 144.

<sup>20</sup> ADSS, t. III, cz. I, dok. 140, s. 244; ks. S. Librowski, *Ofiary zbrodni niemieckiej spośród duchowieństwa diecezji wrocławskiej 1939—1945*, Wrocław 1947, s. 43—44 i 83—85; ks. S. Piotrowski, *Działalność duszpasterska diecezji wrocławskiej*, Kronika Diecezji Wrocławskiej, 11—12/1966, s. 279.

<sup>21</sup> Ks. T. Glemma, *Świetlanej pamięci X. Biskupa Konstantyna Dominika*, Orędownik Diecezji Chełmińskiej, 1/1947, s. 87—102.

<sup>22</sup> Amtliches Kirchenblatt für die Diözesen Danzig und Kulm, 1/1940. Szerzej zob. J. Sziling, *Polityka okupanta*, s. 71—73; Z. Waszkiewicz, *Działalność administratora apostolskiego diecezji chełmińskiej biskupa Karola Marii Spletta w świetle postanowień konkordatu polsko-watykańskiego z 1925 r.*, Zeszyty Naukowe UMK, Historia VII, s. 49—72.

<sup>23</sup> Archiwum Instytutu Zachodniego, Dok. I—859; Archiwum Głównej Komisji Badania Zbrodni Hitlerowskich w Polsce, 147/IV/2; S. Podlewski, *Wierni Bogu i Ojczyźnie*, Warszawa 1971, s. 138.

a od września 1941 r. prowadzono rozmowy w sprawie utworzenia „Kościoła rzymsko-katolickiego narodowości polskiej”<sup>24</sup>. Na bpa Dymka władze hitlerowskie wywierały silne naciski w kierunku podporządkowania się ich postulatom, ale bez skutku. Biskup Dymek w liście do nuncjusza Orsenigo w Berlinie z września 1942 r. stwierdził, że może się spodziewać aresztowania, a nawet utraty życia, ale nigdy nie będzie zdrajcą swojego narodu i Ojczyzny<sup>25</sup>.

Dekretem nuncjusza Orsenigo z 9 IV 1942 r. bp Dymek został mianowany administratorem apostolskim ad nutum Sancte Sedes dla katolików polskich na obszarze Kraju Warty<sup>26</sup>. Nominacja ta w niczym nie zmieniła położenia bpa Dymka.

Wcześniej, bo już 18 X 1941 r., Watykan powołał na analogiczne stanowisko, ale dla katolików niemieckich, ks. kanonika Josepha Paecha, który sprawował ten urząd do 2 V 1942 r. Po nim administratorem apostolskim dla katolików niemieckich w Kraju Warty został franciszkanin Breitinger<sup>27</sup>.

Wikariuszem generalnym archidiecezji gnieźnieńskiej od maja 1939 r. był ks. kanonik Edward van Blericq (ur. 21 VII 1895 — zmarł 4 I 1946). 1 IV 1941 r. władze hitlerowskie zamknęły kurię arcybiskupią, a ks. Blericq musiał opuścić Gniezno. Do końca okupacji przebywał w Inowrocławiu i stamtąd sprawował nadzór nad tą częścią archidiecezji, która leżała w obrębie Kraju Warty. Administrację części archidiecezji gnieźnieńskiej, należącej do Okręgu Rzeszy Gdańsk-Prusy Zachodnie, przekazał w ręce ks. Alojzego Kaluschke dnia 15 VII 1941 r. Używał on tytułu „arcybiskupi oficjal”<sup>28</sup>.

Biskup Adamski (ur. 12 IV 1875 — zmarł 1967) i biskup Bieniek (ur. 11 IV 1895) przebywali na terenie swojej diecezji do lutego 1941 r., kierując bez większych ograniczeń sprawami diecezji. Na żądanie ministerstwa Rzeszy do spraw kościelnych bp Bieniek ustąpił ze stanowiska wikariusza generalnego. Na żądanie władz niemieckich bp Adamski zamianował wikariuszem generalnym księdza narodowości niemieckiej Franza Strzyza,

---

<sup>24</sup> AA-Wrocław, I A 25 w — 54, t. 3.

<sup>25</sup> Ibid.

<sup>26</sup> ADSS, t. III, cz. II, dok. 373, s. 563.

<sup>27</sup> Archiwum Państwowe Miasta Poznania i Województwa Poznańskiego, Reichsstatthalter Posen, 1176; AA-Wrocław, I A 25 a-54.

<sup>28</sup> Ks. K. Śmigiel, *Walka władz hitlerowskich z katolickim kultem religijnym na terenie archidiecezji gnieźnieńskiej w latach 1939—1945*, Studia Historyczne, t. 2, Lublin 1968, s. 254—255. Zob. ADSS, t. III, cz. II, dok. 472, s. 730—731.



który sprawował ten urząd od 8 I 1940 r. do 3 VI 1942 r. Po nim stanowisko to objął także Niemiec, ks. Franz Wosnitza<sup>29</sup>.

Na rozkaz Głównego rządu Bezpieczeństwa Rzeszy 28 II 1941 r. gestapo katowickie wysiedliło do Krakowa (Generalne Gubernatorstwo) ks. bpa Adamskiego i ks. bpa Bieńka<sup>30</sup>.

Władze okupacyjne 5 V 1941 r. zamknęły kurię diecezjalną w Łodzi, a bpowi Jasińskiemu (ur. 12 VI 1873 — zmarł 17 IV 1965) i bpowi Tomczakowi (ur. 17 II 1882 — zmarł 1967) oraz innym księżom nakazano przenieść się do Szczawina koło Łodzi. Stamtąd wysiedlono ich w sierpniu 1941 r. do Biecza w Generalnym Gubernatorstwie<sup>31</sup>. Bp Tomczak został już aresztowany w listopadzie 1939 r., ale jego pobyt w więzieniu nie trwał długo.

We wrześniu 1939 r. bp Jasiński mianował ks. Jana Cesarza wikariuszem generalnym diecezji łódzkiej, a po jego aresztowaniu pismem z 20 X 1941 r. ks. Romana Rajcherta<sup>32</sup>.

Poza wyżej wymienionymi diecezjami na terenie tzw. ziem wcielonych znalazły się i części innych diecezji polskich, ale siedziby biskupów były w Generalnym Gubernatorstwie. Kontakt między władzą diecezjalną a odłączonymi parafiami był bardzo trudny, a często i niemożliwy. Arcybiskup Nowowiejski część diecezji płockiej leżącej w obrębie Okręgu Rzeszy Gdańsk-Prusy Zachodnie oddał w administrację warunkową biskupowi Splettowi<sup>33</sup>. Biskupi urzędujący w Generalnym Gubernatorstwie nie przekazali części odłączonych diecezji w administrację innym biskupom, a jedynie księżom swojej diecezji tam urzędującym.

Arcybiskup Sapieha mianował wikariuszem generalnym na początku 1940 r. dla tej części archidiecezji krakowskiej, która znalazła się na terenie regencji katowickiej, ks. Leonarda Prochownika, proboszcza z Wadowic. Władze okupacyjne nie uznały jednak jego nominacji. Pertraktacje między nimi a arcybiskupem Sapiehą trwały dłuższy czas<sup>34</sup>.

Z diecezji kieleckiej do regencji katowickiej należał powiat olkuski (7 parafii obsługiwanych w 1943 r. przez 12 księży). Pierwszym wikariuszem generalnym dla tych parafii został mianowany ks. Piotr Mączka,

<sup>29</sup> AA-Wrocław, I A 25 d-7; ADSS, t. III, cz. I, dok. 100, s. 200—202, dok. 109, s. 210; ADSS, t. III, cz. II, dok. 395, s. 606, przyp. 2.

<sup>30</sup> AA-Wrocław, I A 25 d-7; ADSS, t. III, cz. I, dok. 280, s. 412.

<sup>31</sup> ADSS, t. III, cz. I, dok. 286, s. 417—418; *ibid.*, cz. II, aneks do dok. 360 s. 544; Ks. J. Żdżarski, *Dzieje Kurii biskupiej diecezji łódzkiej*, Wiadomości Diecezjalne Łódzkie, 6/1967.

<sup>32</sup> ADSS, t. III, cz. I, dok. 312, s. 469; ks. J. Żdżarski, *op. cit.*, s. 137 i 140—141.

<sup>33</sup> J. Sziling, *Polityka okupanta*, s. 72—73. Zob. D. Albrecht, *op. cit.*, dok. 9 i 10, s. 251—252.

<sup>34</sup> AA-Wrocław, I A 25d-7; J. Sziling, *Polityka okupanta*, s. 86—88.

proboszcz w Olkuszu, który zmarł 10 X 1940 r. Jednak już 12 VIII 1940 r., z powodu choroby ks. Mączki, bp Kaczmarek powołał nowego wikariusza generalnego; został nim proboszcz w Ogrodzieńcu, ks. dr Jan Podkopał. Uprawnienia jego zostały odwołane 5 XI 1945 r.<sup>35</sup>

Diecezja częstochowska rozdzielona była na trzy części: jedna razem z Częstochową była w obrębie Generalnego Gubernatorstwa, druga — w regencji katowickiej, a trzecia — w Kraju Warty. Biskup ordynariusz diecezji częstochowskiej, Teodor Kubina, tylko do połowy 1941 r. mógł wizytować parafie znajdujące się w regencji katowickiej; brak danych o mianowaniu przez niego wikariusza generalnego lub komisarza biskupiego dla tego obszaru. Dla części diecezji w Kraju Warty bp Kubina powołał komisarza biskupiego w osobie ks. J. Pruchnickiego<sup>36</sup>.

Także diecezja łomżyńska rozdzielona była na trzy części: jedna znajdowała się na terenie Związku Radzieckiego (tam, w Łomży, rezydował biskup ordynariusz ks. Stanisław Łukomski), druga — w obrębie Generalnego Gubernatorstwa (tam, w Ostrowie Mazowieckim, przebywał biskup sufragan ks. Tadeusz Zakrzewski), a trzecia — w regencji ciechanowskiej. Jurysdykcję nad częścią diecezji łomżyńskiej leżącej w obrębie regencji ciechanowskiej otrzymał, prawdopodobnie już w 1939 r., ks. arcybiskup Nowowiejski. Po jego internowaniu biskup Łukomski mianował w pierwszej połowie 1940 r. wikariuszem generalnym dla tej części diecezji ks. Bolesława Gumowskiego<sup>37</sup>.

Nie dysponujemy żadnym przekazem o mianowaniu przez wikariusza kapitulnego archidiecezji warszawskiej ks. arcybiskupa Stanisława Galla swojego pełnomocnika dla części znajdującej się w obrębie Kraju Warty (powiat Kutno).

Parafie diecezji niemieckich, które znalazły się w granicach tzw. ziem wcielonych, nadal podlegały jurysdykcji biskupów niemieckich.

Na tzw. ziemiach wcielonych rezydowało 1 IX 1939 r. dwunastu biskupów polskich. Wszyscy oni zostali pozbawieni, w różnym czasie, możliwości wykonywania swoich funkcji. Trzech biskupów opuściło Polskę w trakcie działań wojennych (Hlond, Okoniewski i Radoński), trzech biskupów okupanci hitlerowscy zamordowali w obozach (Nowowiejski, Wetmański i Kozal), pięciu zostało wysiedlonych poza granice diecezji (Adamski, Bieniek, Jasiński, Tomczak — do Generalnego Gubernatorstwa; Do-

<sup>35</sup> Kuria Diecezjalna w Kielcach, Materiały dotyczące historii diecezji kieleckiej; Archiwum Diecezjalne — Kielce, Korespondencja z władzami niemieckimi podczas okupacji 4 IX 1939 — 13 XI 1944, 898.

<sup>36</sup> *Organizacja i działalność kurii diecezjalnej w Częstochowie*, Wiadomości Diecezjalne, 7/1957, s. 294.

<sup>37</sup> AA-Wrocław, I A 25 d-7; ADSS, t. III, cz. I, dok. 177, s. 278.

minik — do Gdańska), a biskup Dymek przebywał w areszcie domowym. Ponadto w okresie okupacji hitlerowskiej dwóch z wyżej wymienionych biskupów zmarło śmiercią naturalną: Dominik i Okoniewski. Tak więc okupant hitlerowski do połowy 1941 r. pozbawił wszystkich biskupów polskich, rezydujących na terenie tzw. ziem wcielonych, możliwości wykonywania ich funkcji kapłańskich.

Władze niemieckie podjęły starania, i to już jesienią 1939 r., w kierunku obsadzenia polskich diecezji księżmi niemieckimi<sup>38</sup>. Częściowo wysiłki te zakończyły się powodzeniem. I tak w diecezji katowickiej urzędował wkariusz generalny narodowości niemieckiej, na terenie Okręgu Rzeszy Gdańsk-Prusy Zachodnie rządy sprawowali dwaj księża narodowości niemieckiej — ks. bp Splett i ks. Kaluschke. W Kraju Warty administratorem apostolskim dla katolików niemieckich był także ksiądz narodowości niemieckiej.

Polityka władz okupacyjnych na tzw. ziemiach wcielonych, dążąca do usunięcia polskiego kleru katolickiego oraz zniemczeniu całej administracji Kościoła katolickiego, zakończyła się prawie pełnym sukcesem. Kościół Katolicki miał spełniać określoną rolę w polityce władz okupacyjnych. Dlatego też większość polskiego duchowieństwa katolickiego usunięto z parafii. Na największą skalę przeprowadzono to w Kraju Warty.

*Jan Sziling*

DIE HIERARCHIE DER RÖMISCH-KATHOLISCHEN KIRCHE  
AUF DEN ZUM DEUTSCHEN REICH EINGEGLIEDERTEN GEBIETEN  
POLENS IN DEN JAHREN 1939—1945

(Zusammenfassung)

Das Endziel der nationalsozialistischen Okkupationsbehörden war es, polnische Nord- und Westgebiete, die zum Reich eingegliedert wurden, rasch und vollständig „einzudeutschen“. Es wurden zu diesem Zweck verschiedene Methoden angewandt, darunter auch die Aussiedlung und Tötung der polnischen Bevölkerung. Diese Ausrottungspolitik betraf auch die römisch-katholische Kirche und ihre polnische Geistlichkeit.

Nach dem Stand vom 1. September 1939 amtierten in den später zum Reich eingegliederten Gebieten zwölf polnische Bischöfe. In dem Artikel wurden ihre Einzelschicksale in den Jahren 1939—1945 behandelt. Die Nazibehörden, die den polnischen Klerus beseitigen wollten, haben auch die polnischen Bischöfe nicht außer

<sup>38</sup> W. Borowski, *Obowiązek niemieckiego biskupa*, Warszawa 1966, s. 63 i n.; J. Sziling, *Polityka okupanta*, s. 69 i n.; tenże, *Watykan wobec polityki...*, s. 108 i n.

Acht gelassen. Bis zum Ende der Ökkupation ist auf den sog. eingegliederten Gebieten kein einziger polnischer Bischof in seinem Amt belassen worden. Drei Bischöfe (der Kardinal Hlond, Okoniewski und Radoński) verließen Polen noch während der Kampfhandlungen, drei Bischöfe wurden von den Naziokkupanten ermordet (der Erzbischof Nowowiejski, Wetmański und Kozal), fünf wurden nach außerhalb ihrer Diözesen ausgewiesen (Adamski, Bieniek, Jasiński und Tomczak nach dem „Generalgouvernement“, Dominik nach Danzig) und der Bischof Dymek wurde unter Hausarrest gesetzt. Die Bischöfe Dominik und Okoniewski sind dann während des 2. Weltkrieges eines natürlichen Todes gestorben.

In dem Artikel wurde außerdem die Ernennung der Generalvikare durch die erwähnten Bischöfe behandelt.